

Escoles i cultura en els camps de concentració francesos (1939-1940)¹ (Girona 16 abril 03)

Salomó Marquès
Universitat de Girona

1. Introducció.

Un dels col·lectius més directament afectat per la repressió i depuració del règim franquista va ser el del magisteri ja que se'l considerava el responsable directe d'haver enverinat l'ànima dels infants amb les doctrines republicanes- A l'hora de construir la nova Espanya nacionalcatòlica que estava sorgint com a resultat d'una llarga i cruenta guerra civil era del tot imprescindible assegurar un magisteri dòcil i obedient. Per tal d'aconseguir-ho es depurarà amb molt de rigor el col·lectiu del magisteri al mateix temps que s'inculcaran els nous ideals patriòtics i religiosos fonamentats en la doctrina de la Falange Española i en els ensenyaments de l'Església Catòlica. Des del primer moment de la implantació del règim franquista quedarà molt clar que les noves autoritats espanyoles volen trencar amb el passat educatiu.

Molts dels mestres, homes i dones, seran expulsats del cos professional; d'altres seran forçats a traslladar-se a d'altres poblacions del territori espanyol, sempre a una població més petita, sense poder ocupar càrrecs de responsabilitat. Al costat d'aquesta depuració ja estudiada i coneguda² caldrà tenir present l'autorepressió que una bona part del magisteri s'aplicarà en el marc d'un nou clima sociopolític autoritari i dictatorial.

Les comissions depuradores començaran a funcionar en totes les capitals a mesura que el territori és ocupat pels franquistes. Aplicant l'article 171 de la Llei d'Instrucció Pública del 1857 s'expulsarà del magisteri als mestres que a l'arribada dels ocupants no són a la seva població. L'article diu: *Los profesores que no se presenten a servir sus cargos en el término que prescriben los reglamentos, o permanezcan ausentes del punto de su residencia sin la debida autorización, se entenderá que reuncian a sus destinos: si alegaren no haberse presentado por justa causa, se formará expediente en los términos prescritos en el artículo anterior.* D'aquesta manera s'aplicarà l'articulat d'una llei promulgada més de 80 anys abans i en temps de pau a una situació totalment anòmala, de guerra. De fet es varen donar força casos de mestres que havien abandonat les seves poblacions davant l'arribada de les tropes mores, procedents del Marroc, amb llicència per actuar lliurement. La por va fer que molta gent, també mestres abandonessin la població. Les autoritats franquistes varen aplicar la llei de manera totalment arbitrària. Per altra part hi havia mestres, joves, que havien estat cridats a files i que, per tant, tampoc estaven exercint la seva professió.

Un altre criteri per castigar els mestres serà la seva actuació pública durant els anys republicans, tant en temps de pau (1931-36) com en temps de guerra (1936-39). A partir del lliure criteri dels membres de les comissions depuradores es podia castigar a tota persona que hagués manifestat públicament la seva adhesió a la república o, simplement, que no s'hagués

¹ Una primera versió d'aquest text "Cultura republicana en el exilio francés" es va publicar a CARDAILLAC, Louis; PEREGRINA, Angélica (Coords), *Ensayos en homenaje a José María Muriá*, (2002), Zapopan, Jalisco, México, El Colegio de Jalisco, pg. 301-321. El que presentem ara és ampliat i modificat.

² Veure, entre altres: GONZÁLEZ-AGÁPITO, J.; MARQUES SUREDA, S. (1998): *La repressió del professorat a Catalunya sota el franquisme (1939-1943) segons les dades del Ministeri d'Educació Nacional*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona. MORENTE VALERO, F. (1997): *La escuela y el Estado Nuevo. La depuración del magisterio nacional (1943-1943)*. Ámbito, Valladolid.

adherit activament a l'aixecament militar contra el govern legalment constituït. A partir d'aquesta premissa varen ser sancionats des de nacionalistes catalans a anarquistes des de líders de la renovació pedagògica a líders de la FETE (Federación Española de Trabajadores de la Enseñanza) d'influència socialista, des de militants de partits polítics a membres d'associacions educadores, etc.

2. L'exili del magisteri republicà

El fet que Catalunya sigui, igual que el país Basc, un territori de frontera va permetre que davant l'imminent arribada de les tropes franquistes, moltes persones passessin a l'altra banda dels Pirineus, a França, esperant una ràpida clarificació de la nova situació política. Les zones de frontera varen afavorir l'exili i permeteren que algunes persones conservessin la vida. Aquesta situació, malauradament, no es va donar en regions interiors de la península o en territoris illencs a on la repressió va ser molt violenta, amb l'assassinat de mestres pel sol fet de ser republicans, de mestres que no varen tenir la sort de viure en territori fronterer i poder escapar. Així, doncs, força persones varen ser expulsades del magisteri i d'altres es varen exiliar. De fet de l'exili del magisteri poca cosa se'n sabia ja que els exiliats no figuraven en cap llista de depuració ni en cap altre. Els exiliats no existien!!! I a Catalunya representen més del 10% del magisteri!

Aquest silenci històric fins fa poc temps, fa patent quin tipus d'història hem anat fent tots plegats; quin tipus d'història ens han ensenyat. Una història plena de silencis i, sovint, explicada des del costat dels vencedors.

Quan parlem de l'exili del magisteri a causa de la guerra civil ho hem de fer en plural. Hem de parlar de diferents exilis. Certament a Catalunya, el gran exili va ser el que es va produir a finals del 1938 i començament del 1939, però no podem oblidar que en produir-se l'aixecament faceciós ja hi va haver un primer exili entre el col·lectiu del magisteri. Va afectar sobretot membres de congregacions religioses dedicades a l'ensenyament i a mestres considerats persones d'ordre. Va ser un exili més minoritari però no per això menys tràgic. Algunes d'aquestes persones varen passar al bàndol del sublevats per convenciment; d'altres varen fugir per poder salvar la seva vida; ni va haver que varen marxar per evitar el fet de ser cridats a files, etc.

Pel que fa a aquest exili del 1936 es tracta d'un tema que no s'ha investigat del tot. L'escolapi Joan Florensa ha estudiat l'exili dels membres de la seva congregació³. Falten, però, altres estudis que ens permetin un coneixement més ampli del que va passar amb les congregacions religioses (masculines i femenines) dedicades a l'ensenyament.

També hem de tenir present un altre exili, igualment minoritari, que es va anar produint durant la dècada els 40 quan el franquisme ja estava implantat a tot el país. La violència institucional, la por i la repressió forçaren a alguns mestres a marxar. Alguns ho feren en sortir de la presó franquista.

Si parlem d'una diversitat cronològica pel que fa a l'exili també hem de parlar d'una gran diversitat ideològica. La realitat de l'exili va ser molt més complexa de la que durant força temps varen explicar els vencedors de la guerra civil. Es tracta d'una realitat que

³ Nota Florensa i referència al llibre de la persecució religiosa... cf. comunicació Jornades exili UB.

engloba des de religiosos que marxaren de la zona republicana els primers mesos de la guerra a religiosos bascos que, pel fet de ser nacionalistes bascos, han de sortir del País basc amb l'arribada de l'exèrcit franquista; des de republicans nacionalistes catalans, membres de partits conservadors com Unió Democràtica de Catalunya que es veiérem obligats a marxar el 1936, a republicans nacionalistes catalans, militants de partits d'esquerra i del Front Popular que varen marxar el gener del 1939, etc.

En aquest article em centro exclusivament a tractar l'exili provocat per l'ocupació de Catalunya a començament del 1939. Un exili que afectarà especialment a persones republicanes, entre les que hi havia força mestres. Per altra part em centro en l'exili del magisteri català. L'estudi general sobre l'exili del magisteri espanyol està per fer. Algunes informacions generals les trobem en estudis sobre l'exili de determinades regions (Galícia, Navarra, Cantàbria..) En aquestes publicacions normalment solem trobar-hi algunes referència a mestres, però falta l'estudi sistemàtic i general sobre el col·lectiu de mestres.

Quan parlo de mestres em refereixo als homes i dones que treballaven en l'ensenyament primari obligatori. En aquest article no parlo del professorat d'ensenyament secundari professional ni del professorat universitari, que també es va exiliar. De totes maneres hem de tenir present que quan més endavant parli de l'acció cultural realitzada en els camps de concentració en aquesta hi varen participar a més de mestres titulats altres professionals i experts que no procedien directament del món de l'ensenyament com, per exemple, advocats, periodistes, estudiants universitaris, etc.

Una bona part del magisteri exiliat estava format per mestres que havien treballat activament a favor de la renovació pedagògica. Mestres que havien rebut positives influències de professors com Cassià Costal i Miquel Santaló, Pepita Uriz, Jesús Sanz, Josep Pinyol, Raimon Torroja, etc, en les diferents escoles Normals on havien estudiat. Era un professorat que preparava l'alumnat per a ser bons professionals i, al mateix temps, els hi inculcava la dimensió social i humana que havia de tenir la feina de mestre. Era un professorat de profundes conviccions republicanes i, alguns, militaven en partits polítics de l'esquerra. Alguns dels mestres joves s'havien format ja durant els anys republicans a l'Escola Normal de la Generalitat que es va obrir a Barcelona el 1931, en aquesta normal hi havia un professorat molt ben preparat que coneixia les experiències pedagògiques europees.

La majoria de mestres exiliats coneixien les diferents propostes i mètodes del moviment de l'Escola Nova i en la mesura del possible aplicaven aquests mètodes de manera sincrètica. Era un col·lectiu que estava convençut de la importància de l'educació com una eina de transformació social; de transformació d'una societat que volien més justa, més culta, més democràtica, més igualitària, més participativa. Un col·lectiu que volia una escolarització sense discriminacions. Per altra part, eren professionals que continuaven formant-se, que no en tenien prou amb la formació inicial que havien rebut i que per això molt participaven en les Escoles d'Estiu que se celebraren a Barcelona durant l'època de la Mancomunitat (1914-1923) i, especialment durant els anys de la Generalitat republicana, a partir de 1931 fins el 1935. També participaven en sessions de formació autoorganitzades com, per exemple, les del grup "Batec", en poblacions lleidatanes. Eren professionals que varen exercir tant en les escoles de l'Estat com en les del Patronat Escolar de Barcelona com en escoles rurals, on sovint varen haver de suportar la pressió dels cacics i de les forces conservadores.

Des del punt de vista polític el ventall de militància era molt plural. Republicans tots. Nacionalistes força. Els que militaven en partits polítics ho feien al Partit Socialista Unificat

de Catalunya (PSUC), el Bloc Obrer i Camperol (BOC), Partit d'Unificació Marxista (POUM), Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), Acció Catalana (AC) i Unió Socialista de Catalunya (USC). No oblidem, a més, el nombrós grup afí a les doctrines racionalistes i anarquistes que exerciren el magisteri en ateneus i escoles racionalistes, presents en moltes poblacions industrials.

Durant la guerra alguns varen actuar de comissaris polítics; d'altres de milicians de la cultura i, alguns, varen ingressar a l'acadèmia militar. Les diferents visions de la societat comportaven diferents opcions polítiques i, també, models d'escola diferents. Unes diferències que varen defensar amb energia i, en alguns casos, amb violència física. Aquestes diferències i tensions es mantindran en els camps de concentració i, sovint, durant els anys d'exili.

Des del punt de vista sindical la militància es repartirà entre la Federació Espanyola de Treballadors de l'Ensenyament (FETE), adscrita a la Unió General de Treballadors (UGT). Era el sindicat de la majoria. La minoria estava amb el Sindicat de Professions Liberals de tendència anarquista, afí a la Confederació Nacional de Treballadors (CNT). Tinguem present que força mestres només es varen sindicalitzar durant la guerra civil quan tenir un carnet es va convertir en quelcom necessari.

A Catalunya, pocs dies després de l'aixecament feixista, el juliol de 1936, es crearà el Comitè de l'Escola Nova Unificada (CENU)⁴ per poder portar a terme el nou model d'escola. Una escola igual per a tots, basada en els principis racionalistes del treball i de la fraternitat humana. Els sindicats UGT i CNT seran els motors de portar a bon port aquest projecte que es desenvoluparà en una situació anòmala, de guerra.

3. El treball educatiu en els camps de concentració.

En molts llibres biogràfics i de memòries, en molts estudis sobre l'exili és possible trobar-hi referències al tema de l'acció cultural que es duu a terme en els camps de concentració francesos. Una panoràmica general d'aquest tema ens l'ofereix el professor J. Ignacio Cruz en el llibre *La educación republicana en América (1939-1992)*⁵ Més recentment podem aprofundir el tema gràcies a les actes del congrés celebrat a València el 1999 en torn del tema L'exili cultural de 1939, de manera especial el capítol VI dedicat a Cultura obrera⁶ Últimament el professor I. Cruz ha publicat a través de REDER (Red de Estudios y Difusión del Exilio Republicano) l'estudi "Los Barracones de Cultura. Noticias sobre las actividades educativas de los exiliados españoles en los campos de refugiados", que es troba a internet.

Per la meua part i en la mesura del possible em centraré a parlar de l'acció que fan els mestres catalans, el testimoni dels quals he pogut recollir directament amb entrevistes fetes els darrers anys.

⁴ Ben aviat el "Comitè" es va convertir en "Consell", d'aquesta manera es conservaven les sigles però canviava molt la finalitat del CENU.

⁵ CRUZ, J. I. (1994): *La educación republicana en América (1939-1992)*. Generalitat Valenciana, Comissió per al V Centenari del descobriment d'Amèrica, encontre de dos móns, València. Vegeu especialment el cap. III Actividades educativas en los campos de refugiados pg. 39-52.

⁶ MANCEBO, M.F., BALDÓ, M., ALONSO, C. (Edit.) (2001): *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després*, Actas del I Congreso Internacional, Universitat de València, València.

La majoria dels mestres que varen passar a França durant el dur hivern del 1938-39 varen ser ingressats als diferents camps de concentració, més tard anomenats camps d'internament. Aquests camps es varen crear sobretot en els departaments propers a la frontera espanyola. Allà hi viuran una denigrant situació ja que seran considerats "uns hostes inoportuns i indesitjables".⁷ Serà una experiència molt i molt dura alleujada només, en alguns casos, per l'ajuda d'organitzacions sindicals franceses i aportacions de l'ajuda internacional.⁸

Els principals camps varen ser els d'Argelers, Sant Cebrià i el Barcarès en el Departament dels Pirineus Orientals; Bram i Montoliu en el de l'Aude; Agde a l'Erau; el de Masèras a l'Alta Garona; el de Vernet a l'Arieja; Setfonds en el Tarn-i- Garona; Gurs en els Pirineus Atlàntics.⁹

Passats els primers dies, la vida als camps començà a organitzar-se. Els partits polítics es mobilitzaren per mantenir la moral i lluitar contra el desànim i la inactivitat. Ben aviat s'organitzaren activitats formatives de tota mena: classes d'alfabetització i de cultura general, classes de francès i, també, activitats culturals: conferències, música, teatre, etc. Tot a fi d'evitar la depressió (els suïcidis eren nombrosos) i, també, amb l'objectiu d'aprofitar el temps; un temps que passava molt lentament. Peschanski en el seu recent llibre sobre els camps francesos posa de relleu "l'extraordinaire activité culturelle derrière les barbelés", afirmant tot seguit que "les très nombreux enseignants, artistes et étudiants qui avaient fui l'Espagne franquiste formaient l'armatures d'un vaste dispositif développant une "culture des sables"¹⁰

En alguns camps a més de les activitats formatives per a les persones grans es crearen escoles per a infants, per a nens i nenes. Una lectura atenta de la bibliografia referida als camps de concentració deixa entreveure l'existència d'alguna escola elemental en els camps on estaven tancades les famílies: amb dones i mainada. L'existència d'aquestes escoles està, a més, confirmada pel testimoni directe d'alguns dels seus protagonistes i per documentació que he trobat recentment entre els papers de mestres exiliats.

Tot seguit ofereixo algunes dades concretes sobre l'existència d'escoles en els camps de concentració i, també, presento una panoràmica de les activitats culturals que s'hi feien. Tal com he dit la principal font informativa són les entrevistes orals realitzades a alguns dels seus

⁷ DÍAZ ESCULIES, D. (1993): *Entre filferades. Un aspecte de l'emigració republicana dels Països Catalans (1939-1945)*. Edicions La Magrana, Barcelona., p. 57.

⁸ Amb aquestes paraules ho recordaven i ho denunciaven, l'any 1944, des de Mèxic: *No podemos olvidar los millares de familias francesas, en especial obreros, intelectuales y no pocos campesinos, que lucharon a brazo partido contra los dirigentes de su propio país, para arrancar refugiados a la muerte y a las torturas de los campos, ofreciéndoles asilo con riesgo de su libertad.*

Guardamos el recuerdo del Obispo que ofreció los templos para albergar a niños, mujeres y ancianos. Al entonces arzobispo de París, al que no le importó unir su nombre al de militantes revolucionarios, masones y ministros de Iglesias no católicas, para tratar de devolver la dignidad de hombres a los refugiados que llamaban a sus puertas, sin importarles sus ideas ni su condición.

No olvidaremos jamás a una gran parte de los dirigentes sindicales y a los militantes de los partidos obreros que lucharon para conseguir la libertad de los nuevos esclavos que creó el estado francés.

Ni a los contados jefes y guardianes de Campos de Concentración y Compañías de Trabajadores que se esforzaron para hacer más soportable la vida en los cementerios de hombres vivientes.

Pero, por desgracias, todos ellos eran los menos entre los poderosos o parecían demasiado débiles cuando formaban masa. cf. BARTOLÍ, MOLINS I FABREGA, *Campes de Concentración 1939-194...* (1944): Ediciones Iberia, México, p. 17.

⁹ cf. DÍAZ ESCULIES, D. (1993). Ob. cit. p. 120;

¹⁰ PESCHANSKI, D.(2002): *La France des camps. L'internement 1938-1946*. Gallimard, París, p. 51ss.

protagonistes i la documentació que m'han permès consultar¹¹ i, més recentment, documentació trobada entre els papers d'alguns mestres exiliats morts que he pogut consultar gràcies a la generositat de les persones que guarden dita documentació¹²

4. Escoles en els camps de concentració.

Abans de parlar d'algunes realitats concretes penso que té interès deixar constància d'un projecte escolar que no sabem si es va portar a terme. Un document trobat entre els papers del mestre menorquí exiliat a França, Francesc Pons, afirma el següent:

"Groupe scolaire projeté pour le camp d'Argelers-sur-Mer.

Garçons de 14 a 17 ans.

On propose leur installation dans une baraque un peu isolé du camp des Miliciens ou ils habitèrent et ferons leurs études sous la surveillance d'un nombre de professeurs dont les noms seront proposés par les professionnels espagnols de l'enseignement et approuvé par M. le Colonel Commandant du Camp. Numéro probable d'élèves: 50 a 100.

Petites filles et garçons moins de 14 ans.

Pour ces enfants on pourrait installer quelques baraques (cinq ou six) destinées exclusivement comme salles d'études. Il est suggéré qu'elles soient un peu isolées du Camp des Femmes, mais au même temps assez près pour que les petits puissent facilement regagner leurs maisons pour manger et dormir. Une de ces baraques doit être destinée comme école maternelles pour les tout petits de 3 a 5 ans. Les autres pourraient être divisée chacune en deux salles de classes pour pouvoir donner plusieurs cours dans la même baraque ou même temps. Dans une des baraques il faudrait faire un bureau pour le Directeurs de Groupe Scolaire.

Les professionnels de l'enseignement proposera une personne a M. Le Colonel Commandant comme Directeurs du Groupe et au même temps ils lui donnera une liste de dix ou douze professeurs pour sa approbation.

Ca prévoit que le numéro d'enfants d'age scolaire serait aux environs de 500.

La Commission s'engage de fournir tables, bancs, tableaux noirs, etc. Et tout le matériel scolaire (livres, cahiers, crayons, plumes, etc.) nécessaire pour 500-600 enfants".

El document no porta data i no sabem si es va dur a la pràctica tal com estava projectat. De totes maneres considerem que és un text important que fa palesa aquesta voluntat de crear escoles en el camp de concentració per part del col·lectiu Professionals de l'Ensenyament. La quantitat d'alumnes previstos ens dona idea de l'elevat nombre de persones tancades en el camp.

Coneixem l'existència d'una escola al camp de concentració de Sant Cebrià. Es tracta d'una escola mixta amb sis graus i una guarderia, segons m'explicà Ramon Moreno, un mestre gironí que hi va treballar. L'escola funcionava a l'interior d'unes barraques de fusta; a més de l'espai dedicat a les classes hi havia un espai que servia de dormitori als mestres. Es tractava d'una situació privilegiada, de la que no gaudien la major part dels tancats als camps.

¹¹ Una menció especial al mestre Josep Mir Fabrech, resident a Narbonne entrevistat els mesos de desembre de 1994 i gener de 1995. Mestre afiliat al PSUC va ser milicià de cultura durant la guerra civil. Les seves dts de dibuixant les va exercir en el *Boletín* que publicaven en el camp els Professionals de l'Ensenyament. Després de la Segona Guerra Mundial es va establir a Barcelona on treballà de professor ajudant de llengua espanyola al Institut fins a la seva jubilació. La seva militància comunista la va abandonar a causa de la invasió d'Hungria per l'exèrcit soviètic i, també, per discrepàncies ideològiques.

¹² El meu agraïment a Sergi Barba que el divendres 28 de març del 2002 m'ha permès consultar la documentació del mestre de Maó Francesc Pons Seguí, a la seva casa de Morellàs.

El nom de l'escola era del de Canigó, la muntanya emblemàtica dels catalans. Colgada de neu en un hivern molt dur, feia molt més desagradable i penosa l'estada als camps. Els mestres que, malgrat la situació anòmala en la que es trobaven, s'esforçaren perquè l'escola pogués funcionar amb una relativa normalitat, com si fos una escola de poble. Creada per iniciativa dels comunistes no tots els mestres que hi varen treballar eren militants del partit; aquest fet provocà tensions entre els professorat. El grup de professors estava format per mestres de primer ensenyament, professors d'institut i persones amb altres titulacions. L'escola la dirigia el mestre gironí Lluís Moreno Pallí¹³ Ramon Moreno, germà del director i mestre a aquesta escola, em va explicar que entre els mestres hi havia Josep Savé professor de l'Institut de Reus, Perfecte Gimpera mestre, Ildefons Colominas comptable, Antoni Gomis mestre, Adelita Carreras ballarina... Poques dones. Antonina Rodrigo recorda que Adela del Campo "tuvo a su cargo la escuela maternal de la colonia escolar Canigou, con niños de tres a cinco años"¹⁴

L'escola va funcionar uns vuit mesos. A més dels ensenyaments normals s'hi impartiren classes de gimnàsia rítmica i ballet. Amb els alumnes més gran es va formar una coral. Sempre que era possible les classes es feina l'aire lliure i, amb permís de la gendarmeria, de tant en tant sortien fora del camp.

Un altre document inèdit de l'arxiu personal de mestre Francisco Pons ens permet conèixer l'existència d'una colònia escolar al camp de concentració a la platja d'Argelers. Es tracta d'una petició adreçada al coronel cap del camp, en data de 5 d'octubre de 1939, en els termes següents:

“Monsieur le Colonel.

Les soussignés, qui forment la Commission des Instituteurs Espagnols de le camp, ont l'honneur de solliciter de votre bienveillance la concession d'un “laissez-passer” pour les besoins d'organisation dérivés du projet de Colonie-Escola d'Infants¹⁵, tâche qui nous oblige nous mettre en contact avec les enfants et les instituteurs.

Etant ce document-là d'une importance véritable pour réaliser ce travail sans être empêchés par les gardes, nous vous prions de bien vouloir nous accorder cette faveurs.

Veillez recevoir, Monsieur le Colonel, l'expression de notre sentiment respectueux et dévoué.¹⁶

A la regió de l'Aude també hi ha una escola, en el camp de Bram. Josep Vilalta, mestre de Lleida ho recorda en les seves memòries inèdites¹⁷ amb aquestes paraules: “en el camp de concentració no hi havia solament homes, sinó també dones i molta quitxalla. Per a aquests darrers, s'havia creat una mena d'escola que funcionava al final del camp. Jo vaig ser cridat com a mestre per fer-me càrrec d'un grup de xiquets. El director era un refugiat madrileny d'uns seixanta anys. M'hi vaig presentar i em destinà a la barraca on hi havia un grup de nois entre 12 i 15 anys. Com a material de classe, cada noi disposava d'un llapis i una llibreta”.

¹³ A més tenia estudis de música i de professoat mercantil. Procedia d'una família de mestres: eren quatre germans mestres, 3 d'aquest varen anar a l'exili.

¹⁴ RODRIGO, A, (1999): *Mujer y exilio 1939*. Compañía Literaria, Madrid, p. 246.

¹⁵ En català en el document original.

¹⁶ La carta va signada pels mestres Franciso Pons i José Roquet del barracó 394 i Demetrio Arribas del barracó 396.

¹⁷ Aquesta documentació la guarda la seva dona, Maria Florensa, també mestra i exiliada a Narbone. La vaig entrevistar el mes de setembre de 1995.

En aquest camp un grup de mestres catalans varen constituir el “Grup de mestre catalans de Bram”. Entre els components del grup hi havia els mestres Aleu, Pallejà, Sol, Vigatà, Riba, Blanc, Masegú, Plens, Miret, Gabriel, Rahola, Cos, Baró, Carrió, Boscà i Arqués. Aquest grup de mestres estava en l'òrbita del nacionalisme català.

El propi Vilalta explica en les seves memòries un fet ben significatiu del clima que es vivia en el camp. Parlant del seu treball a l'escola, afirma: "potser encara no feia dos dies que hi exercia quan una tarda un xiquet em digué: *maestro, tengo hambre*, i els altres, com si creguessin que jo podia resoldre la gana que tenien, corejaren *tengo hambre*. Enfront aquesta perspectiva, vaig creure necessari interrompre el treball i deixar-los en llibertat metre no fessin soroll. Fou potser la mateixa tarda d'aquesta escena que em glaçà l'ànima l'entrada de director, que després de saludar-me em digué: *¿cómo va el trabajo?*... Jo, amb tota la bona fe del món, li vaig dir que no odia fer gairebé res i que per poder treballar caldria abans alimentar els nens. El madrileny en comptes de reaccionar favorablement a les meves paraules començà a cridar: *yo salvo mi responsabilidad y voy al mando a exponer el caso*. Tots els meus arguments de fer-lo revenir a una posició més normal foren inútils. En deixar l'escola aquella tarda vaig explicar als amics de la barraca el que m'havia ocorregut; ja em veia cridat i enviat a Cotlliure, al castell on hi reunien casos polítics o gent denunciada".

5. Cultura en els camps de concentració.

A més d'escoles, en els camps hi hagué activitats culturals de tota mena per a les persones adultes. No reberen formació només els infants sinó, també els adults. Aquestes activitats tenien l'objectiu la formació intel·lectual i el reforçament ideològic i polític en uns moments especialment durs degut a l'ocupació de Catalunya, la imminent pèrdua de la guerra i la consegüent victòria franquista.

Són conegudes activitats culturals als camps de Sant Cebrià, Vernet, Gurs, Montolieu, Bram, Barcarès, Agde i Argelers. Activitats de tota mena, molt variades que comprenien des de classes de cultura general per a persones analfabetes fins a l'escolarització de nivell elemental, secundari i superior; s'afavoria la música i es fomentava la creació literària així com les vetllades i els festivals musicals i les exposicions. "Un altavoz había en el campo (es refereix al d'Argelers) por medio del cual se daban charlas y conferencias educativas. Otros grupos daban cursos de francés y de otras materias de la enseñanza elemental y hasta había quienes enseñaban a leer y escribir a los analfabetos"¹⁸

Encara que majoritàriament tots els testimonis sobre les activitats culturals i escolars són d'homes, Antonina Rodrigo es recorda una presència femenina ben activa, en el camp d'Argelers, explicant la vida d'Adelita del Campo afirma: "se emprenden campañas de alfabetización, se organizan actis culturales, artísticos. Se edita mecanografiado el *Boletín de los estudiantes*, el *Canigou* para militantes de la Federación Universitaria Española (FUE). Adela da racitales, en los que baila, canta, mima, recita, acompañada por una rondalla. El mando francés del campo les autoriza a construir un barracón de madera, al que llaman "barra cultural", luego surgiran otros, a medida que la vida en los campos se va "normalizando". En la inauguración de un barracón cultural, Adela hizo una recreación de *Azulada*, un poema de Miguel Monzó: la recién casada que añora la ausencia del marido que se fue a la guerra"¹⁹

¹⁸ BORT-VELA, J. (1977): *La angustia de vivir. Memorias de un emigrado republicano español*. Ediciones de la Revista de Occidente, Madrid, p. 98-99.

¹⁹ RODRIGO, A. (1999): *Mujer i exilio 1939*, Compañía Literaria, Madrid, p. 246.

Aquest tipus d'activitats les portaran a terme els Professionals de l'Ensenyament, un col·lectiu que agrupava majoritàriament els mestres de la FETE. És un grup ben organitzat, amb disciplina, rigorós amb el control del seu treball. Pel que sabem el 28 de febrer del 1939 ja estaven organitzats i publiquen la seva primera circular. Tinguem present que el pas per la frontera catalana camí de l'exili es produeix de manera massiva a finals del gener i començaments del febrer del 1939. Girona, la capital de província més propera a la frontera francesa serà ocupada pels franquistes el dia 4 de febrer. Això diu molt a favor de la capacitat d'organització dels Professionals de l'Ensenyament.

De manera regular redacten informes per a la superioritat explicant les activitats que fan i mitjançant el *Boletín* informen dels cursos que imparteixen i de l'alumnat que hi assisteix. D'aquest *Boletín* n'editaren, com a mínim, 35 números. En començar era una publicació de 14 exemplars que amb el pas del temps va augmentar de tirada i de pàgines. Era pensat com un instrument de difusió setmanal. Editar, volia dir, en el nostre cas, escriure un text a màquina i fer còpies amb paper carbó gràcies al material proporcionat pels sindicats d'ensenyament francesos. L'ajuda material: paper, llibres, cartolines... provenia de diferents fonts que anava des dels comitès internacionals fins a alguns col·lectius concrets.

Aquest *Boletín* també era un instrument de culturalització ja que contenia pàgines amb continguts formatius, de creació literària (poesies, narracions...) i informatives. Alguns dels articles publicats ens permeten de conèixer la dimensió sociopolítica d'aquesta publicació. Heus ací alguns exemples: "Solución al problema de los refugiados españoles" (número 24, abril 1939); "Como estamos organizados" (número 25, abril 1939), "Méjico, geografía política", "Primero de Mayo" (número 26, maig 1939), "Los que se van", "Méjico" número 27, maig 1939), "Escuelas en los campos", "Esfuerzo cultural de la URSS" (número 28, maig 1939), "Los estudiantes colaboran", "La enseñanza en Méjico" número 29, maig 1939).

Les activitats culturals es fan en les anomenades "barragues de cultura". Aquests espai serveixen per donar classes, per sala de conferències o per sala d'exposicions o per biblioteca (una biblioteca que es nodria especialment de llibres (diccionaris, gramàtiques, novel·les, etc.) proporcionats per les organitzacions d'ajuda internacional. Els propis protagonistes expliquen què és una "barraca de cultura": "Es una escuela graduada donde un centenar de compatriotas recibe instrucción diaria; es una academia donde otros tantos compañeros aprenden idiomas; es un ateneo plantado en pleno arenal que ha recogido las más autorizadas voces de nuestros camaradas del exilio; un escenario por el que han desfilado grupos folklóricos de las diferentes regiones de España, de auténticos montañeses, gallegos y catalanes; y destacando de entre ellos, el coro Polifónico de los Profesionales de la Enseñanza que interpreta composiciones a cuatro voces de neto sabor popular"²⁰

Pel que fa referència a les actuacions culturals promogudes pels sectors anarquistes i de la CNT sabem que en el camp de El Vernet al departament d'Arieja ben aviat varen organitzar activitats per tal de mantenir alta la moral del tancats. Amb aquestes paraules ho explica Francesc Carrasquer: *Sí que varen fer activitats culturals. Moltes. A la CNT sempre hi ha hagut molta activitats cultural. Varen fer cicles de conferències, teatre, curssets de tota mena: de literatura, matemàtiques, etc.; també es feien classes de francès perquè estaven a França i molta gent no sabia res! Això ho fèiem a l'interior dels barracons. Per fer-ho no*

²⁰ *Boletín*, número 26, 7 de maig del 1939.

*tenien cap ajuda de l'exterior; els papers i el poc material que teníem el compraven a l'economat. Amb paper i llapis ja en teníem prou*²¹

4.1 L'experiència del camp de Sant Cebrià.

Gràcies a la documentació guardada pel mestre Josep Mir podem conèixer què va passar al camp de Sant Cebrià des de finals de febrer de 1939 fins a començament de juny del mateix any. Llegint els exemplars del *Boletín* es posa de manifest de manera clara un procés de planificació per portar a terme l'alfabetització i la culturalització del camp. Es tracta d'un treball que no és improvisat i que a mesura que passen les setmanes i creix el nombre de col·laboradors caldrà organitzar amb disciplina.'

Vegem tot seguit amb més detall les activitats culturals que es varen fer al camp de Sant Cebrià, en el departament dels Pirineus Orientals.

4.1.1 Programes formatius

Els programes de formació comprenien diferents àmbits. Pel que es refereix als temes de *Llenguatge* s'impartien tres nivells diferents. En el primer nivell, el més baix, es tractaven els continguts de lectura expressiva, exercicis de vocabulari i de locució, es donaven nocions generals de temes gramaticals i es feien pràctiques de composició i d'escriptura. En el segon nivell s'ampliava aquests continguts amb més estudi de la gramàtica i amb pràctiques d'exercicis d'invenió (construcció de frases, senzilles redaccions, cartes...) que, al tercer nivell, s'ampliava amb exercicis de redacció més complets.

El programa de *Matemàtiques* també estava dividit en tres nivells. Es tractava d'un programa eminentment pràctic i només en els nivells superior s'introduïen nocions abstractes per tal de facilitar el posterior estudi de la física, l'àlgebra, etc. En el primer nivell es treballaven els temes de càlcul i geometria; en el segon s'estudiava l'aritmètica i la geometria plana i, en el tercer, ja s'introduïen nocions d'àlgebra.

Quant a l'ensenyament de la *Gramàtica* també tenia una orientació molt pràctica. després d'unes primeres lliçons sobre llenguatge, idiomes i dialectes, llengües vives i mortes, s'ensenyava el castellà i altres idiomes d'Espanya. Les lliçons posteriors tractaven temes com: l'alfabet, el gènere i les seves classes, l'accent, l'oració, l'article, el nom, els adjectius, els pronoms, els verbs, els adverbis, preposicions, anàlisi analògica i sintàctica, etc. El programa acabava amb una lliçó dedicada a nocions de literatura (prosa i vers).

El programa de *Literatura espanyola* s'iniciava amb una lliçó dedicada a tractar l'origen de l'idioma espanyol i el "Cantar del Mío Cid" per acabar estudiant autors actuals com Machado, García Lorca, Juan Ramon Jiménez i Alberti; noms de especial relleu en l'educació escolar republicana. També es dedicaven algunes lliçons a l'estudi de la formació del basc, català i gallec-portuguès així com llurs aportacions a l'idioma espanyol. Igualment s'estudiaven alguns dels seus principals autors com E. Pardo Bazán, Jacint Verdaguer, Rubió i Lluch, Guimerà, etc. Hi havia una lliçó dedicada especialment al món hispanoamericà on s'estudiava Rubén Darío i Frederica Mistral. Tot i que el programa era de literatura espanyola, les dues últimes lliçons estaven dedicades a estudiar la literatura francesa (Racine, Molière, Victor Hugó, Anatole France, Balzac i Zola) i a la literatura russa (Gorguin, Dostoiewski,

²¹ Entrevistat a Tàrraga el 5 de novembre de 1998.

Tolstoi). Penso que era lògic dedicar una lliçó a la literatura del país que els acollia. La lliçó de la literatura russa pot tenir l'explicació en la gran quantitat de militants comunistes que hi havia al camp. Una part d'ells ben aviat marxarà ca a la Unió Soviètica.

El programa de *Geografia d'Espanya i Universal* dividia els seus continguts en les següents parts: a) Espanya: Galícia, Astúries i Santander; País basc i Navarra; Val de l'Ebre; Catalunya; València i Múrcia; Andalusia; Centre d'Espanya: les mesetes; possessions i protectorats espanyols. b) Geografia universal: Europa(països meridionals; països septentrionals; pobles balcànics i pobles de raça eslava); Amèrica (una visió de conjunt; Amèrica del Nord i Central; Amèrica del Sud); Àsia; Àfrica; Oceania.

A més hi havia classes d'*Educació física*, evidentment molt condicionades per la climatologia i el material, pràcticament inexistent. Amb l'arribada d'algunes pilotes mercès a l'ajuda internacional aquestes classes es varen normalitzar.

4.1.2 Conferències i xerrades.

Un altra tipus de formació eren les conferències i xerrades. Es va preparar un extens programa de 27 conferències sobre geografia que s'iniciaven parlant de la terra i de l'home; del medi natural com element determinant del medi social, etc. La darrera tractava de les possibilitats de reconstrucció d'Espanya després de la guerra. Set xerrades estaven dedicades a Espanya, tres a la Unió Soviètics i tres més a Mèxic. Aquesta més gran dedicació a la URSS i a Mèxic té la seva explicació en el fet de ser els països receptors de part dels exiliats republicans. De fet quan en els informes general es manifesta que la moral dels companys és alta es diu: “Ha causado muy buena impresión el haber sido incluidos bastantes compañeros de nuestros barracones en las últimas listas de los que han salido para Méjico y la URSS. Esto hace pensar a la mayoría que en fecha próxima saldremos todos los maestros que nos encontramos en el campo de Saint Cyprien”,²²

19 temes comprenien les xerrades d'Història. El primer tractava sobre el naixement de la propietat, l'Estat i la família. Les tres darrers explicaven les causes que varen determinar la proclamació de la República espanyola; els fets del 6 d'octubre de 1934 i el 19 de juliol de 1936; les internacionals obreres i l'obra de Marx, Engels i Bakunin.

Un tercer bloc de xerrades estava dedicat a temes de geografia, política i economia. S'iniciaven amb el tema de l'economia i l'organització social i familiar dels pobles nòmades per acabar tractant els sistemes econòmics actuals i la missió actual i futura del proletariat.

Aquest programa de formació sistemàtica es completava amb altres xerrades sobre temes més informals i variats. Els periodistes i estudiants de la Federació Universitària Espanyola (FUE), degut a la seva formació tindran un paper important en aquestes activitats. Heus ací algunes de les xerrades que aquests varen fer: el periodista M. Culebra va parlar sobre el paper dels intel·lectuals a l'exili; el dibuixant G. Horacio disertà sobre l'evolució de la candidatura, M. Muñoz parlà sobre el telèfon; el periodista A. Saiz Arce parlà sobre “El Folklore Montañés” acompanyant el tema amb cançons; C. Escribano va parlar de les llegendes espanyoles: els bandolers, la festa dels toros i el cante jondo; J. Riva parlà sobre “Experiència e un avicultor”, etc. El llistat de temes i de conferenciants és molt extens i variat i fa patent la riquesa de les aportacions.

²² Informe número 5 de 7 de maig de 1939.

4.1.3 Ensenyament d'idiomes

Una de les propostes culturals que va tenir més bona acollida va ser la de l'ensenyament d'idiomes. Evidentment en primer lloc el francès, seguit de l'anglès i el rus. L'aprenentatge del francès comprenia cursos d'iniciació i d'aprofundiment, cada una estava dividit en diferents nivells.

4.1.4 Festivals i vetllades culturals

El grup de Professionals de l'Ensenyament també organitzava algun festival en ocasió d'alguna festa important. Festivals que eren majoritàriament musicals. El 23 d'abril de 1939 en la barraca de cultura del camp número 4 es va celebrar un festival en honor dels comandaments del camp amb intervenció de la banda de música; el cor Català del camp 14 va interpretar dues sardanes "L'Empordà" i "Llevantina"; el baríton I. Gensana va cantar tangos i M. Espiñeira va recitar romanços andalusos. També varen intervenir un conjunt de cant flamenc i un humorista gallec. Era una mostra representativa de la cultura i dels pobles de l'estat espanyol.

En ocasió del 1 de maig es va celebrar un festival amb la intervenció del cor de Professionals de l'Ensenyament que sota la batuta del mestre Lluís Moreno varen cantar El Pardal una cançó popular catalana, O amor de costureira una cançó gallega, Avivay las castañuelas del folklore asturià i la popular rusa "Els remers del Volga". En aquest festival hi va intervenir per primera vegada el cor català "Llibertat" que va cantar "Salut" una peça d'Anselm Clavè i les sardanes "La dansa de l'amor" i "l'Emigrant".

Alguns dels festivals es varen fer a petició del comandament francès. En el *Boletín* s'informa que "El día 5 de mayo a petición del mando francés se celebró otro festival al cual asistió el Coronel Jefe de los campos y algunos oficiales. Se realizó a base de nuestro coro que interpretó acertadamente diversas canciones del folklore español, terminando su actuación con la interpretación de "La Marsellesa". Al final el Coronel jefe pronunció unas palabras de agradecimiento por el espectáculo y de reconocimiento de nuestra labor, así como de nuestra disciplina y organización, recomendándonos que influyéramos con nuestro ejemplo en los demás camaradas"²³

Un altre exemple d'aquestes vetllades és la que es va fer en homenatge a Antonio Machado per recordar la seva mort, molt a prop del camp de concentració, amb lectura de poesies i parlaments sobre la seva obra.

4.1.5. Exposicions

També es varen fer algunes exposicions de dibuix i pintura. Varen tenir notable èxit des del punt de vista dels participants. En algunes ocasions varen ser visitades pel Comitè d'Ajuda als refugiats Espanyola i el Comitè d'Acollida als Intel·lectuals espanyols.

4.1.6. L'alumnat dels cursos

No es fàcil, amb les dades que tenim, fer una valoració global dels cursos que ens permeti de conèixer fins a quin punt l'oferta dels Professionals de l'Ensenyament va tenir acceptació. Els informes i les estadístiques que ho consultat són abundants perquè el control que es feia als camps era seriós i constant. En no saber amb exactitud la quantitat de persones tancades en els camp, davant la constant mobilitat que es produïa, etc. Es fa molt difícil, per

²³ Informe de la setmana del 17 de maig 1939, p. 2

no dir impossible, que puguem oferir dades i percentatges fiables. De totes maneres algunes dades generals, extrets de les pròpies estadístiques elaborades per l'organització ens indiquen una contant progressió en l'alumnat dels diferents cursos.

Heus ací les dades concretes de l'alumnat del camp de Sant Cebrià l'estiu del 1939 :

* Setmana del 3 al 10 de juny :

Total general :

classes 181
alumnes 4.779
barraques 127
mestres 139

Per ensenyaments:

Cultura general :

classes 124
alumnes 3165
barraques 113
mestres 101

Idiomes:

classes 57
alumnes 1614
barraques 14
mestres 38

* Setmana del 11 al 17 de juny :

Total general :

classes 198
alumnes 5015
barraques 137
mestres 67
col·laboradors 65

Separats per ensenyaments :

Cultura general :

classes 138
alumnes 3401
barraques 117
mestres 50
col·laboradors 42

Idiomes :

classes 60
alumnes 1614
barraques 20
mestres 17
col·laboradors 23

Durant aquest mesos, poc abans d'esclatar la Segona Guerra Mundial, es produeix un constant creixement de les activitats formatives en el camp. La crida que fa la Comissió de Cultura dels Professionals de l'Ensenyament, el mes de juny, així en ho fa creure: "Ante la magnitud que adquiere la actividad cultural del Campo, dirige un llamamiento a todas las personas que puedan dar clases ya sean de cultura general, idiomas o de otras especialidades"

4.1.7. Clima cultural: organització i exigències

Voldria posar de relleu un aspecte que figura en tots els documents consultats: la seriositat amb que es porta a terme aquest treball de culturització. Tot l'ensenyament està ben organitzat i l'estructura de funcionament és clara. Hi ha delegats, subdelegats, mestres que porten el control, dia a dia, de matrícula i d'assistència a classe. El control es fa per separat: per una banda les classes de cultura general i, per altra, les d'idiomes. A més, aquest control es fa per camps, per barraques i per carrers, seguint la divisió territorial que s'havia establert als camps. S'anotava el nombre d'alumnes, l'horari, el nivell d'ensenyament, el nom dels mestres i dels col·laboradors. Cada setmana es feia un resum de totes les activitats y s'enviava a la superioritat. Per tant quedava molt clar que no es tractava de fer classes només, sinó de demostrar a les autoritats franceses la capacitat d'organització que tenia el col·lectiu de Professionals de l'Ensenyament, sota l'òrbita comunista.

4.1.8. Les relacions amb el comandament francès i espanyol.

La lectura dels informes també ens permet de conèixer, encara que sigui molt per sobre, les relacions que hi ha entre el comandament francès i l'espanyol del propi camp. Es tracta d'unes relacions que en línies generals podem qualificar de correctes. Fins i tot podem parlar d'una certa aproximació "Siguen siendo muy buenas. En esta s emana el Coronel Jefe de los campos los mandos del Campo 11 han asistido a los dos festivales que hemos celebrado y han visitado la Exposición. En sus visitas han visto los ultimos números del *Boletín* asi como la redacción de éste en plena actividad, y han hecho grandes elogios de todas nuestras actividades, señalando también su admiración por la organización interior de nuestro barracón"²⁴

Pel que fa referència al comandament espanyol l'informe del 7 de maig exposa que les relacions "continuan siendo buenas, pero sin encontrar generalmente en nuestros jefes, como ya decíamos antes, la ayuda necesaria a nuestra labor"

De fet els Professionals de l'Ensenyament mantindran relacions directes amb el comandament francès. Cada vegada que aquest va al camp van a saludar-lo i a explicar-li el treball que fan, fent-li tot tipus de peticions per tal de millorar la seva feina. Aquestes peticions són de diferent índole. Per una par demanen poder sortir del camp i anar fins a Perpinyà per tal de mantenir contactes amb mestres i professors francesos²⁵. Una segona petició anava en el sentit d'evitar la separació dels campament amb filferrades ja que aquesta separació feia més difícil la circulació dels mestres d'una barraca a una altra quan es tractava de fer classes i mantenir la moral dels tancats.

²⁴ 24 abril 1939.

²⁵ L'informe del 14 de maig explica que han obtingut permís per traslladar-se dues vegades al mes a Perpinyà. De totes formes desconexem si aquest permís es va fer realitat ja que en informes posteriors no es diu res del tema.

5. Ensenyaments en el camp de Gurs, en el Departament dels Pirineus Atlàntics.

Una bona part del col·lectiu de Professionals de l'Ensenyament serà traslladat el 6 de juliol de 1939 al camp de Gurs. "Salida rápida. Unos trescientos kilómetros de viaje. Nos echamos al bolsillo algunos lapiceros de dibujo, algunos tubos de color y metemos en algunas carpetas unas docenas de cuartillas. Y con esos pobres medios, sin una mala mesa, dibujando y escribiendo sobre el suelo o las rodillas, hemos confeccionado este número de nuestro *Boletín*, dedicado a conmemorar el 150 aniversario de la Revolución Francesa"

A Gurs continuaran les activitats culturals, també les sessions de teatre i les exposicions. Pel que fa referència les classes, l'estadística del dia 10 d'agost ens informa de l'existència de:

barraques de cultura: 9
 classes: 110
 professorat: 91 (mestres 42, estudiants 49)
 alumnes: 3883
 cultura general: 2273
 idiomes: 1610
 francès: 1273
 anglès: 337.

6. Les activitats culturals en el camp d'Agde, el "camp dels catalans".

Els professionals de l'Ensenyament, enquadrats en la FETE i molts d'ells militants comunistes, no són els únics que treballen activament per a impartir formació i cultura en els camps. Coneixem persones afins a d'altres grups polítics i a àmbits ideològics no comunistes que també varen organitzar i portar a bon port activitats culturals. Entre aquests col·lectius destaquem els catalans militants d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC), el partit hegemònic a Catalunya.

Un dels tres subcamps d'Agde, en el departament de l'Erau, estava reservat als catalans. La majoria d'aquests eren persones afins a ERC, Estat Català i funcionaris de la Generalitat (mossos d'esquadra i guàrdies d'assalt de la Generalitat), per això era conegut amb el nom del camps dels catalans.

L'historiador Joan Villarroya explica les activitats que els catalans desplegaren en aquest camp: creació de grups corals, bastoners, castellers, esbarts dansaires... confecció del butlletí FNEC (Federació Nacional d'Estudiants de Catalunya), de periòdics, murals, classes de francès... també explica com l'exregidor de l'Ajuntament Roc Boronat "anava diàriament al camp a prendre nota de les necessitats dels refugiats catalans i hi feia arribar el material cultural que facilitava la Fundació Ramon Llull"²⁶

Des del camp d'Agde Pere Puig escriu al que va ser Conseller de Cultura del govern català, Carles Pi i Sunyer explicant-li que persones d'ERC i de la Unió de

²⁶ VILLARROYA, J. (2002): *Desterrats. L'exili català de 1939*. Editorial Base, Barcelona, pg. 43-44.

Rabassaires s'han organitzat i han creat diferents comissions en el camp. Una d'esports, etc. Per que fa referència a la cultura, manifesta: *inaugurarem uns cursets de francès, anglès i català; d'Història catalana i francesa i general; de geografia catalana, francesa i general; de Cultura general (...)* En la mateixa carta demana material escolar: *quartel·les, quaderns, plomes, tinta, llapissos. Llibres de text: gramàtiques i diccionaris catalans, anglesos, francesos, Històrics i geogràfics, química i física. Aritmètiques, matemàtiques, etc.*²⁷

En un informe posterior datat el 3 d'agost del 1939 s'expliquen algunes de les activitats que varen. Estaven centrades especialment en l'art i el folklore català. S'informa de les activitats de la coral Catalunya formada per unes 200 persones procedents de cors i orfeons amb un bon repertori de cançons catalanes i franceses. També es parla de l'existència d'un grup de danses i d'un grup casteller.

Ja que esmentem activitats culturals fetes per catalans, mereix la pena recordar que, tal com recorda Josep Villalon en les seves memòries, es va fer un curs de llengua catalana en el camp de Bram, ell en va ser el professor. Ho recorda d'aquesta manera: "En saber que jo era professor de català de la Generalitat de Catalunya, em destinaren a la barraca número 33, de la lletra B, on hi havia un bon nombre de funcionaris del Govern autònom català, principalment policies (...) Alguns dels companys de la barraca número 33 em proposà de donar-los un curset de català. No cal dir que no parlar la llengua passadorament, si no correcta. A l'hora d'escriure, però, queien en les faltes ortogràfiques, sintàctiques i de lèxic habituals en gent que no ha estudiat mai a l'escola la seva llengua maternal"²⁸

8. Epíleg

La voluntat dels partits polítics i organitzacions sindicals per evitar la desmobilització i la depressió dels milers de persones tancades en els camps de concentració va ser molt clara des d'un primer moment. Es tractava d'ajudar a aquelles persones, a aquells homes i dones, a aquelles famílies que fugint de l'exèrcit franquista havien estat tancats per les autoritats franceses en camps de concentració, camps que les primeres setmanes no reunien les condicions mínimes per viure com éssers humans.

Amb aquesta finalitat ben aviat, el mes de febrer del 1939, es va començar a planificar i a oferir diferents activitats de tipus cultural, en el sentit més ample de la paraula. Aquestes normalment es portaren a terme en grups que solien compartir afinitats ideològiques i polítiques. Els militants de la FETE, en la seva majoria socialistes i comunistes, varen organitzar les seves activitats de la mateixa manera que ho varen fer els anarquistes o els catalans. La pluralitat sindical i política de l'Espanya republicana reviurà en els camps de concentració francesos a l'hora d'organitzar les activitats formatives.

Pel que es refereix a les activitats culturals aquestes són moltes i ben variades. Comprenen un ventall que va des de l'organització de grups de teatre i corals fins a la celebració d'exposicions de dibuix i pintura. Unes altres activitats eren les conferències i

²⁷ *Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer*, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, núm. 3, 1998, p. 78. Carta de Pere Puig a Carles Pi i Sunyer, núm. 53.

²⁸ VILLALON, J. (2001): *Memòries. Periodista, deixable de Pompeu Fabra i exiliat a Tolosa de Llenguadoc*. Publicacions Abadia de MONTserrat, Barcelona, p. 91.

xerrades de temàtica variada i els cursos formatius que comprenien diferents àmbits: llenguatge, matemàtiques, gramàtica, geografia, història, literatura espanyola, classes de francès i anglès, també de català, etc.

Una atenció especial mereix la creació d'escoles per a infants en els camps de Sant Cebrià i en el de Bram. Dirigides per mestres professionals procuraren continuar el model educatiu republicà en un ambient que no era el més apropiat ni des del punt de vista pedagògic ni des del punt de vista material.

El professorat d'aquests cursos estava format per mestres (homes i dones) i estudiants universitaris tancats en els camps; algunes vegades tenien l'ajuda d'altres professionals: periodistes... Els ensenyaments més reglats els impartien mestres amb titulació, professors d'institut i estudiants universitaris. Les xerrades i conferència anaven a càrrec de diferents professionals en funció de la temàtica escollida.

El desenvolupament i la consolidació d'aquestes activitats estava molt condicionada per la situació de provisionalitat que es vivia en els camps així com per la voluntat de sortir-ne el més aviat possible. Es vol normalitzar una pràctica en una situació del tot anormal, ja que l'interès primer de tothom era poder sortir dels camps.

Podem parlar d'una voluntat política de formació per a tots els tancats en els camps. Malgrat la situació d'interinitat que es viu en els camps la programació formativa es fa amb seriositat i rigor, de cap manera és improvisada. L'afirmació que alguns mestres m'han fet, dient que els comunistes eren un partit d'ordre i disciplinat, es demostra clarament en aquestes activitats formatives. El treball educatiu té, a més, una dimensió molt més profunda que la simple formació. Es tracta de mantenir i enfortir la moral dels vençuts en una guerra civil.

Pel que es refereix a l'ajuda externa per fer aquests tipus d'activitats (llibres, paper, llapis, etc) coneixem que en alguns camps va arribar-hi gràcies als sindicats francesos i als organismes internacionals, especialment dels Quàquers. En alguns casos aquesta ajuda permeté disposar del material mínim indispensables per fer classes. En alguns casos la formació es feu sense aquesta ajuda exterior.

Malgrat les lamentables situacions físiques i morals en que es trobaven els milers de refugiats, homes, dones i infants, tancats en indignes camps de concentració volem destacar la voluntat dels militants republicans de continuar la formació humana de les persones que hi eren tancades. En els camps es fa patent, una vegada més, la importància que tenia l'educació per als republicans. Aquesta era considerada una eina indispensable per a la transformació de la societat. I aquest convenciment que es va inculcar durant els anys de la república en pau i en guerra també es va portar a la pràctica en la postguerra, fora de la seva pàtria.

Algunes de les persones que treballaren activament en les barraques de cultura i en les escoles dels camps de concentració, temps després continuaran transmetent aquest missatge en altres països. En no poder retornar a Espanya per les difícils condicions polítiques, a Europa seran acollits especialment a la Unió Soviètica. A Amèrica serà Mèxic el país que els rebrà amb els braços oberts. La generositat mexicana es veurà corresposta amb la creació de col·legis amb diners del govern espanyol a l'exili. En aquest col·legis establerts a la capital federal i en d'altres poblacions hi treballà molt professorat

republicà ensenyant-hi amb el mateix esperit de renovació que ho havia fet al seu país d'origen. D'aquesta manera el que va ser un enorme empobriment cultural per uns (els espanyols sota el règim franquista) va resultar un enriquiment per una part de la joventut mexicana.